

Religió i memòria. La controvèrsia de la Guerra Civil: els màrtirs i la llei

Joan Bada

Joan Bada és professor titular emèrit de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona i de la Facultat de Teologia de Catalunya. S'ha especialitzat en història religiosa i la seva darrera obra és *Història del cristianisme a Catalunya* (2005).

Memory is a function of the human mind which helps to keep a record and connect one's life to ideological coherence. In the same way that people have a memory, so, too, do groups of people which then permits them to work out their history. Christian historical memory has a component in common with the Jewish people. Starting with Jesus Christ, Christianity began to bring in new elements, one of which is the memory of the martyrs, which was born in the earliest prosecutions and which continues today, despite the controversy over the chance coincidence of a mass beatification and parliamentary approval of the "law of historical memory" (2007).

KEY WORDS: religion; catholicism; memorial; tradition; beatification.

PARAULES CLAU: religió; catolicisme; memorial; tradició; beatificació.

LA MEMÒRIA

Michel Meslin en el seu estudi sobre la memòria no dubta a definir-la com una de les funcions psicològiques indispenables que té també funcions religioses, i alhora rituals i soteriològiques, que es poden expressar amb la paraula grega *anamnesis*,¹ que bàsicament significa 'record'. L'anamnesi es refereix sempre a les intervencions salvífiques de Déu a la història; l'Esperit Sant "recorda" a l'assemblea tot el que Crist ha fet per nosaltres i suscita l'acció de gràcies i la lloança. No és simple record, sinó també memòria que actua en el present.

Meslin continua dient que gràcies a la memòria l'home s'allibera de l'acció erosiva del temps; el record fa present per sempre el que va succeir en un altre moment (persona, fet). Així, aquest exercici de la memòria està vinculat a la idea fonamental que per dominar una cosa passada i posseir-la de nou és necessari conèixer-ne l'origen. Per la memòria, la persona s'encamina vers el redescobriments del seu origen i del seu propi ésser. El que és propi de la persona es pot atribuir també a la seva col·lectivitat en els seus diversos nivells d'extensió.

Per això, entre les religions més conegudes, la memòria ocupa un lloc privilegiat: les escriptures vèdiques, el món religiós grec, la tradició judeocristiana, en la qual em centro en aquest article.

112

LA MEMÒRIA JUEVA

Ja en el llibre de l'Èxode, redactat escalonadament des del segle X fins al segle V abans de Jesucrist, s'hi troba aquest rol d'història religiosa i encara més en concret la dimensió de "memòria històrica" centrada en l'alliberament d'Egipte, en l'aliança entre Déu i el poble al Sinaí, que compromet el poble a uns comportaments determinats en la proclamació del decàleg, i es va configurant a través de la llarga travessia del desert fins a arribar a la Terra Promesa.

La migració d'Egipte vers la Terra Promesa comença amb una celebració, la pasqual. En establir-la, el Senyor li diu a Moisès i al poble descendent de les dotze tribus d'Israel: "Tingueu aquest dia com un memorial i celebren-lo amb una festa de pelegrinatge en honor del Senyor. És una institució perpètua. Totes les generacions l'han de celebrar".²

1 Vegeu MESLIN, M. "Memoria". A: POUPARD, P. (dir.). *Diccionario de las Religiones*. Barcelona: Herder, 1987, p. 1162-1165.

2 Les cites bíbliques corresponen a l'edició de *Biblia Catalana*. Traducció inter-

Després d'haver fet l'experiència del pas del mar Roig, del manà i les guatles, d'haver viscut la donació de l'aigua i d'haver derrotat i anihilat els amalequites, Moisès rep el mandat del Senyor: "Escriu això en un document perquè en consti la memòria i comunica-ho a Josuè".³

La Terra Promesa esdevé realitat en l'ocupació de bona part de Palestina, dirigida per Josuè (1220-1200 aC). El regne de David serà l'anunci permanent del regne messiànic, però la deportació a Babilònia (598-538 aC) crearà un nou element "tràgic" de la memòria històrica, que troba en el "mur de les lamentacions" el seu record permanent. En els textos bíblics, que es van generant en aquest llarg període, la memòria històrica és un element clau per a la seva interpretació.

La destrucció de Jerusalem per les tropes de Vespasià i Titus (70) i la prohibició dictada contra el retorn dels jueus a Jerusalem són la base del somni permanent dels jueus de poder retornar-hi.

En el món occidental, en el regne visigòtic especialment (598-711) hi trobem un conjunt de legislació antijueva, que quedarà en suspens amb l'ocupació musulmana. En decaure aquesta es manté en bona part la legislació visigòtica, que culmina amb els pogroms, no sols a la península sinó també a Europa (1391). Al final del segle XV seran expulsats de molts dels països de l'Europa occidental.

Aquest conjunt d'elements feren que es considerés la possibilitat de crear una llar nacional jueva, patrocinada pel Govern anglès en l'anomenada "Declaració Balfour", nom del ministre d'Afers Estrangers d'Anglaterra (1917), punt de partida de la creació de l'Estat d'Israel (1948 i que encara avui determinà de manera clara la política de l'Orient Proper. La persecució nazi contra els jueus a Alemanya, estesa progressivament als països ocupats durant la Segona Guerra Mundial (1933-1945) i coneguda amb el nom de l'Holocaust, fou un dels elements coadjuvants a la creació d'aquest Estat i, assumit en la "memòria històrica", és encara avui un punt de referència important.

LA MEMÒRIA AL NOU TESTAMENT

Em centro en alguns textos que marquen aquesta atenció a la memòria religiosa del grup dels deixebles de Jesús. L'evangelista

confessional. Barcelona: Associació Bíblica Catalana; Claret; Societats Bíbliques Unides, 2005. En aquest cas, Antic Testament, p. 99, Èxode, 12, 14.

3 Antic Testament, p. 108, Èxode 17, 14.

Lluc ens narra l'últim sopar de Jesús amb els seus deixebles i després de posar en boca de Jesús el desig de celebrar amb ells el sopar pasqual, situant-se així en la tradició i memorial de l'Èxode, diu Jesús: "Això és el meu cos entregat per vosaltres. Feu això que és el meu memorial".⁴

Al final de l'evangeli, Joan escriu: "Jesús va fer en presència dels seus deixebles molts altres senyals prodigiosos que no es troben escrits en aquest llibre. Els que hi ha aquí han estat escrits perquè cregueu que Jesús és el Messies, el Fill de Déu i, creient, tingueu vida en el seu nom".⁵ La tradició oral de la memòria col·lectiva, com ja havia succeït amb el poble jueu es converteix en memòria escrita, cridada a evocar que la vida cristiana ve per la fe en el Crist que la comunitat evoca en les seves celebracions.

L'apòstol Pau escriu a la comunitat de Corinti la tradició que ell ha rebut sobre l'últim sopar i que ell se sent obligat a transmetre'ls: "La nit que havia de ser entregat, prengué el pa, digué l'acció de gràcies, el partí i digué: «Això és el meu cos, ofert per vosaltres. Feu això que és el meu memorial». I havent sopat féu igualment amb la copa, tot dient «Aquesta copa és la nova aliança segellada amb la meva sang. Cada vegada que en beureu, feu això que és el meu memorial»".⁶

A partir d'aquest moment la tradició cristiana converteix el memorial pasqual jueu en el memorial de Crist vinculat a l'eucaristia. Recordem senzillament la importància que té la celebració eucarística en la vida i en l'elesiologia de les esglésies. En acabar les paraules consecratòries, el celebrant s'adreça a la comunitat amb les paraules "feu això que és el meu memorial" i en continuar afegeix per donar sentit a l'acció sagrada "per això nosaltres Pare, celebrant el memorial de la nostra redempció".

En la tradició cristiana, marcadament en la catòlica, la seva celebració és memorial, amb tot el que això significa de record i evocació. La memòria és precisament això.

Una altra paraula freqüent en la vida celebrativa de l'Església catòlica és la paraula *commemorar*, que segons el *Diccionari* vol dir "fer solemnement memòria", servir per fer memòria d'un esdeveniment, d'una persona".⁷

4 Nou Testament, p. 160, Lluc, 22, 19.

5 Vegeu Nou Testament, p. 208, Evangeli segons Joan.

6 Nou Testament, p. 305, 1a Carta als Corintis, 11, 23-26.

7 Vegeu *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 490.

LA MEMÒRIA EN EL CRISTIANISME

A mesura que el cristianisme es va anar expandint, els elements configurants de la memòria cristiana van anar creixent. El primer element que s'hi va incorporar va ser el martiri de cristians, iniciat ja en el regnat de l'emperador Neró (54-68). El màrtir era aquell que moria a causa dels sofriments soferts o de l'execució ordenada per les autoritats romanes. Ja en el primer moment els cristians van convertir la mort en el dia del naixement a la vida eterna (*dies natalis*) i en les cerimònies d'enterrament es feien funcions religioses sobre la seva tomba i s'hi afegien altres signes funeraris propis del costum romà (banquet commemoratiu). Entre els costums que es van anar introduint hi havia la lectura de la *Passió*, narració dels sofriments que havia aguantat el màrtir i el seu nom era inscrit en el *Martirologi*, per mantenir-ne la memòria i la data de la celebració commemorativa, normalment anual, que s'integrava en el calendari festiu de la comunitat. El règim de persecucions va durar, amb alternatives tant en l'extensió geogràfica com en els sectors més afectats, fins a l'edecte de Milà (313, llibertat de culte per als cristians i reconeixement de les comunitats cristianes com a corporacions dotades de personalitat jurídica).⁸

115

La pau i, posteriorment, el favor imperial portaren la comunicació entre les comunitats cristianes, que iniciaren l'intercanvi de relíquies de màrtirs, i s'anaren difonent els actes culturals en memòria seva, en els aniversaris de la mort. S'estengué també el costum que en els altars de les esglésies que s'anaven construint s'hi possessin relíquies de màrtirs, fent memòria per tant del seu enterrament; fins i tot es dedicava una església al seu record, com per exemple el *Martyrium* de sant Eudald a Santa Maria de Sorba (Montmajor, Berguedà, segle VI).

A partir del segle IV, a mesura que el cristianisme creixia i es veia afavorit per les autoritats, la memòria de les comunitats s'enriquí amb la devoció als sants, és a dir, aquells cristians i cristianes que adquirien fama especial com a models de comportament virtuós i com a persones de pietat, de mortificació, de despreniment de les riqueses, de pregària, de defensa de la fe ortodoxa en les crisis religioses dels segles IV-V.

⁸ Vegeu BIHLMAYER, K.; TUECHLE, H. *Storia della Chiesa*. Vol. I. Brescia: Morcelliana, 1960, p. 96-124, sobre les relacions cristianisme i imperi, especialment sobre les persecucions.

A l'enriquiment d'aquesta memòria celebrativa, s'hi anà incorporant també la devoció a Santa Maria Mare de Déu. Com a resum, cal recordar que el papa Bonifaci IV (609/610) dedica el Panteó, construït per ordre d'Agripa, a la Mare de Déu i a tots els màrtirs, que seria el fonament de la festa litúrgica: la commemoració de Tots els Sants (1 de novembre, segle IX), a la qual més tard s'afegí la "commemoració de tots els difunts" (2 de novembre, segle X).

LA CANONITZACIÓ

Fins al final del segle VIII tant el culte de persones mortes amb fama de santedat com l'admissió en el calendari de la pròpia església local requerien o bé l'aprovació del bisbe o bé l'aprovació del poble. Carlemany establí que la primera fos necessària, mentre que l'autoritat per admetre un sant a tot un ampli territori depenia dels concilis provincials.

La primera canonització, feta per un papa fou la de Sant Udalric, proclamada pel papa Joan XV (993). De forma definitiva, el papa Gregori XI la reservà a l'autoritat apostòlica del papa (1234) i així perdura en l'actualitat malgrat algunes petites reformes rituals determinades durant el pontificat de Joan Pau II.

El procés de canonització té tres etapes prèvies: declaració de venerable, proclamació com a beat i inscripció en el santoral en ser proclamat sant. Actualment, per incoar el procés, cal una biografia, redactada segons les normes de la crítica històrica, en la qual es manifesti que la persona, a la qual fa referència, va practicar les virtuts cristianes en grau heroic, i un estudi sobre els seus escrits, de tot tipus, per demostrar la fidelitat de la seva doctrina a la doctrina de l'Església. Cal aportar també un miracle, generalment una curació, en la qual el peritatge mèdic reconegui que, segons l'estat de la medicina del moment, la curació no ha pogut obeir a mitjans quirúrgics o farmacèutics, i sí a la intercessió de la persona, de la qual es demana la beatificació, que obre pas al culte de la seva memòria, de forma encara restringida al lloc de naixement, de treball, de vida. En el cas dels màrtirs, segons la legislació canònica actual, no són necessaris ni la biografia ni l'estudi dels escrits, sinó simplement la demostració que la persona va ser assassinada per l'odi que els actors tenien contra la fe catòlica professada pels que eren assassinats, que aquests la van acceptar sense fer-hi oposició i que, si va ser possible, reberen abans l'absolució sacramental.

Per passar a ser inscrit en l'elenc dels sants, cal un nou miracle i una ulterior revisió del procés fet fins aquell moment.

ELS MÀRTIRS DE LA GUERRA CIVIL I LA MEMÒRIA HISTÒRICA

Un dels efectes més tràgics de la Guerra Civil (1936-1939) va ser la matança indiscriminada de persones d'una ideologia determinada que van quedar, durant el període bèl·lic, en el sector contrari al seu pensament. Es van prendre represàlies de tot tipus segons es desenvolupava la guerra. En acabar-se, la consciència general era que el catolicisme, especialment, havia estat perseguit, i molts dels seus caps, assassinats. Ara com ara les xifres globals per al conjunt de l'Estat espanyol són: 4.184 membres del clergat secular, 2.365 religiosos i 283 religioses, amb un total, doncs, de 6.832 persones.⁹ A Catalunya més en concret foren assassinats 1.541 sacerdots seculars, 896 religiosos i una xifra difícil de precisar de persones laïques.¹⁰

En acabar la guerra, sorgí el dubte sobre si tots els morts de la banda "nacional" havien de ser considerats màrtirs, amb totes les conseqüències que això comportava. El fonament de la nomenclatura estava lògicament vinculat a la consideració de la guerra com a croada i al sentit providencialista que se li donava. D'entrada, en la documentació eclesial del moment —butlletins oficials dels bisbats, fulls diocesans o parroquials— es feia la distinció entre laïcat i clergat (sempre englobat clergat diocesà i religiosos o religioses); d'aquest darrer gairebé ningú no posava en dubte que havien estat assassinats per la seva identitat i que, per tant, es donaven els requisits canònics per considerar-los màrtirs. Pels laics, s'ha de tenir present que molts pocs bisbes en parlen, i els que ho fan assenyalen que cal distingir, donat, com diu el bisbe de Girona, Monsenyor Cartañà, que alguns dels assassinats ni tan sols eren practicants. Una altra distinció era entre els assassinats i els morts en camp de batalla. Que no tots els bisbes consideraven d'igual manera, per exemple l'arquebisbe de Tarragona, Monsenyor Arriba i Castro, s'inclinava per afirmar-ho mentre que el bisbe de Tortosa, Monsenyor Bilbao, i el de Solsona, Monsenyor Comella, s'inclinaven per la negativa.¹¹

⁹ Vegeu les estadístiques a MONTERO MORENO, A. *Historia de la persecución religiosa en España 1936-1939*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, MCMXCIX, 3a edició.

¹⁰ L'estadística catalana ha estat treballada per SOLÉ I SABATÉ, J.M. "Les víctimes de l'Església catalana durant la Guerra Civil". *Qüestions de vida cristiana*, 131-132 (1986) p. 86. Les variacions en les xifres referents a Catalunya són lleument diferents de les de Montero.

¹¹ Vegeu el detall a la meua obra: *Guerra civil i Església catalana. La "recepció de la guerra civil per l'Església de Catalunya (1938-1953)*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987.

Progressivament es va anar imposant i ampliant el concepte de màrtir. La majoria dels bisbats emprengueren la redacció dels martirologis diocesans i, fins i tot, en algun bisbat es començà a demanar a Roma la introducció de causes de beatificació. Pius XII (1939-1958) s'hi mostrà reticent, per les vinculacions entre franquisme i nazisme, i també ho foren Joan XXIII (1958-1963), agafat de ple pel concili Vaticà II (1962-1965) i el seu successor, Pau VI (1963-1978), totalment oposat al règim franquista i a tot el que pogués enfortir-lo. Joan Pau II (1978-2005) no tan sols va obrir el pas, sinó que el va facilitar, tot i que amb alguna condició com la d'ajuntar la majoria de processos que fos possible.

D'acord amb aquesta condició, els postuladors de les causes van preparar la beatificació de 498 màrtirs (2 bisbes, 24 sacerdots diocesans, 462 religiosos, 1 diaca, 1 sotsdiaca,¹² 1 seminarista i 7 laics). La celebració tingué lloc el 28 d'octubre de 2007 i fou presidida per un cardenal, com establia el nou pontifical romà, en aquest cas el cardenal portuguès, José Saraiva, prefecte de la Congregació per a les Causes dels Sants, que fou qui llegí la carta del papa Benet XVI, únic element en el nou ritual de beatificació, en virtut de la qual el papa afegeix al catàleg dels beats els candidats. Fou establert com a dia de la celebració de la seva memòria el dia 6 de novembre.

Paral·lelament a la preparació de la beatificació, el Congrés espanyol feia els passos ordinaris per a l'aprovació de la llei sobre la memòria històrica, que seria aprovada per majoria i publicada dos mesos més tard, el 27 de desembre de 2007, en el Boletín Oficial del Estado: "Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían los derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura", signada el dia anterior per Joan Carles I, rei d'Espanya.¹³ És la llei coneguda més senzillament com "llei de la memòria històrica". Penso que val la pena subratllar alguns aspectes de la llei, especialment l'exposició de motius, i que va ser considerada per sectors eclesiàstics com un fet antagònic a la beatificació i un nou element de voler imposar la laïcitat, subjectant els "màrtirs" a la mateixa consideració de víctimes de la repressió franquista. En l'exposició dels motius de la llei es diu explícita-

¹² Després del Concili Vaticà II, aquest títol, primer esglau del sagrament de l'ordre, en la qual el futur prevere es comprometia al celibat, ha desaparegut.

¹³ Boletín Oficial del Estado, núm. 310 (jueves, 27 diciembre 2007), p. 53410-53416.

ment que les generacions vives d'avui han d'honorar i recuperar per sempre “a todos los que directamente padecieron las injusticias y agravios producidos, por unos u otros motivos o ideológicos o de *creencias religiosas* (la cursiva és meva), en aquellos dolorosos períodos de nuestra historia”. Es consideren com injustes totes les condemnes, sancions i expressions de violència personal produïdes per motius inequívocament polítics o ideològics, tant durant la Guerra Civil com en la repressió posterior. Penso que els màrtirs entren plenament en aquesta consideració i en les conseqüències jurídiques que la Llei assenyala. S'expressa també la voluntat de tancar ferides i de donar satisfacció a tots els ciutadans que van patir les conseqüències de la Guerra Civil, que s'amplia a la repressió franquista de la qual van ser també objecte molts militants cristians. Aquest proemi assenyala, finalment, que no és competència de l'Estat crear una “determinada memòria històrica col·lectiva, però sí crear les condicions que la facin possible.

Des del punt de vista històric, penso que el Centro Documental de la Memoria Histórica, que preveu l'article 20, pot ajudar a treballar conjuntament i no torna a caure en estèrils confrontacions que mantenen obertes les ferides. La Pau cal treballar entre tots els homes de bona voluntat, segons proclamaven els àngels la nit de Nadal.